

Д. Сергатюк

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ПЕРІОДУ ОТРИМАННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Початок даному процесу було покладено проголошенням курсу на перебудову, в результаті якого в суспільстві стали відбуватися демократичні зміни, першими паростками яких стала активізація неформального руху, яка намітилась вже на початковому етапі перебудови. “Останнім часом, – підкреслював у грудні 1985 р. секретар Харківського обкому КПУ В. Івашко, – з’явилися неформальні об’єднання за інтересами” [1]. За оцінками фахівців, починаючи з середини 1986 р. неформальний рух у СРСР стає масовим [2]. Підґрунтям для формування самодіяльних об’єднань став широкий спектр інтересів та потреб – музика, політика, екологія, фізичне удосконалення тощо [3].

Детонатором переходу неформального руху до активної суспільно-політичної діяльності стала аварія на Чорнобильській АЕС. Як зазначає кандидат політичних наук Л. Мандзій, раптова серйозна загроза життю людей у поєднанні з фактичною неспроможністю влади реагувати на ці події та з очевидною невідповідністю керівництва УРСР вимогам часу і реаліям перебудови стала своєрідним переломним моментом у розвитку суспільних процесів Української РСР [4]. У грудні 1987 р. з’явилась перша потужна громадська організація “Зелений світ”, яка була реакцією суспільства на катастрофічний стан екології республіки [3].

Поряд з екологічною проблематикою в суспільстві розгортався активний дискурс, щодо стану української мови і ліквідації “білих плям” історії. У ході якого ідейно сформувались та організаційно зросли такі потужні громадські організації, як: “Товариство української мови ім. Т. Шевченка (ТУМ)” та історико-просвітницьке товариство “Меморіал” [3].

Однак зворотною стороною масовості цих організацій була їх певна поміркованість. Чисельне зростання лав часто випереджало процес зростання національної свідомості, що змушувало лідерів не загострювати зайвий раз ситуації, не приймати радикальних рішень, не форсувати рішучих дій, які могли б відштовхнути тих, хто ще до кінця не визначився, і призвести до організаційного розколу [3].

Зовсім іншими були тактика і стратегія, а відповідно і роль тих неформальних об’єднань, які вже на початку існування чітко визначили своє політичне обличчя та місце у процесі трансформації суспільства [3].

Яскравим прикладом такого об'єднання може служити Український культурологічний клуб (УКК), що виник восени 1987р. На перший погляд члени клубу діяли так, як і інші історико-просвітницькі та культурницькі неформальні об'єднання: захищали історичні пам'ятники; проводили вечори, присвячені актуальним проблемам екології, стану культури, "білим плямам" вітчизняної історії; організовували мітинги тощо. Однак УКК мав одну суттєву особливість – він практично завжди діяв на межі дозволеного: спираючись на гласність, одним з перших підняв питання про голодомор 1932-33 рр., гостро критикував пануючу систему; ґрунтуючись на лозунгові демократизації, висунув вимогу звільнення усіх політичних в'язнів і т. д. [3].

Як зазначає доктор політичних наук О. Бойко, роль Українського культурологічного клубу полягала у тому, що він, з одного боку постійно збуджував громадську думку гострими оцінками, нестандартними постановками питань та радикальними діями, а з іншого – практично апробував межі коло дозволених владою дій [3].

Приблизно у тому ж ключі діяли і львівське "Товариство Лева", яке було офіційно проголошено у жовтні 1987 р., а також українознавчий клуб "Спадщина" та студентське об'єднання "Громада" [3].

Влітку 1987 р. після виходу на волю першої групи політв'язнів, відновила свою роботу Українська гельсінська група, активну участь у якій, зокрема, взяли В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, останній у березні 1988 р. став її головою [3].

У липні того ж року Українська гельсінська група отримала нову назву – Українська гельсінська спілка (УГС), що віддзеркалює перехід цього неформального об'єднання на більш високий організаційний рівень. УГС трансформувалась з суто правозахисної, в політичну організацію. За визначенням Л. Лук'яненка, її діяльність "... є типово політична". Саме як політична сприймалась вона і владними структурами [3].

Таким чином, у громадсько-орієнтованому сегменті неформальних об'єднань виникли дві групи: масові – політично помірковані, які створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху, і не чисельні, які надавали перевагу активній політичній діяльності. Метою останніх було пробудження національної гідності, апробація меж дозволених владою дій, організація масових акцій протесту проти пануючого режиму.

За умов активної протидії влади "екстремістським" діям політичних неформальних об'єднань та інерції народу, який з підозрою спостерігав за діями радикальної молоді і колишніх дисидентів, виникла

потреба в компромісній формулі організованої народної опозиції, яка б органічно поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань, з'єднала в одну політичну еліту досвідчених політичних борців та лідерів нової хвилі. Цією формулою і став "РУХ" [3], установчий з'їзд якого відбувся 8-10 вересня 1989 року [5].

Однак потрібно зазначити, що "РУХ" об'єднував лише національно-орієнтований сегмент українського опозиційного руху, який наприкінці 80-х років не набув єдиного ідеологічного спрямування. Його

ідейні складові були сильними лише в окремих регіонах: національний рух на заході, робітничий рух із соціальним обличчям у Донбасі, загальнодемократичні течії на сході і в центрі України [6]. Але, не було інтегрованого масового руху зі сформованою єдиною ідеологією, яка запанувала б у більшості українського суспільства [6] і політично консолідувала націю.

Діяльність Руху, стимулювала створення багатопартійної системи, заповнення політичного спектра партіями, в основному опозиційними до КПУ. На початок 1991 р. до лав офіційно зареєстрованих 13-ти політичних партій входило понад 30 тис. чоловік і їх формування продовжувалося. Однак діяльність цих партій носила локальний характер і більшість з них не мала своєї ніші у політичній структурі суспільства [7].

За програмними документами, можна було виокремити три основні течії: національно-демократичну (в ній переважали партії, що входили до Руху); ліберально-демократичну та комуністичну (соціалістичну) [7].

Восени 1989 р. було внесено важливі поправки відповідно до Закону про вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Передбачалися прямі й рівні вибори до Верховної Ради УРСР з висуненням будь-якої кількості кандидатів у депутати на одне місце, з повною свободою обговорення виборчих програм, які пропонувалися кандидатами, з можливістю реального контролю з боку громадськості за підрахунками голосів [7].

У листопаді 1989 р. для проведення виборчої кампанії опозиційні до КПУ політичні сили, головною з яких виступав РУХ [8], сформували Демократичний блок. У маніфесті якого були проголошені такі гасла, як досягнення реального політичного та економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи у республіці, рівноправність усіх форм власності, розробка нової конституції, забез-

печення відродження українського народу і національних меншин, реальна свобода віросповідання [7].

Однак слід зазначити, що незважаючи на перевагу в Демократичному блоці “РУХу”, він не являв собою ідейно згуртованої опозиції. Так кандидат політичних наук Л. Мандзій вказує, що на момент свого обрання опозиційні сили були позбавлені будь-яких спільних рис за винятком свого неприйняття існуючої влади. У політичному плані, зазначає вчена, вони об’єднували широкий спектр сил, від крайніх націоналістів до поміркованих комуністів та демократів зі сходу України, які були вороже настроєні щодо розвитку українського самовираження. Проте через переважання в цьому середовищі прихильників реалізації національно-демократичних програм розвитку України, відмічає дослідниця, опозиція у спрощеному варіанті отримала назву націонал-демократів, хоча, констатує вчена, така назва зовсім не відображала особового складу цієї групи [4].

У березні 1990 р. вперше в історії УРСР відбулися вибори народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих Рад на альтернативній основі [9]. В результаті яких дві третини з 450 депутатських місць здобули представники партійного і державного апарату, керівники промислових підприємств, голови колгоспів, тобто люди, які мали реальну владу у своїх виборчих округах. Однак потрібно зазначити, що виборці майже всюди забалотували багатьох представників кон-сервативної частини партапарату [7].

Слід відмітити, що на результати виборів вплинуло використання тоді ще потужною КПУ адміністративного тиску на виборчий процес. Так доктори філософських наук М. Михальченко і В. Андрущенко зазначають, що доволі часто неугодні кандидати відсіювалися на рівні участкових виборчих комісій за формальними ознаками, такими як: невірне оформлення протоколів, недостатня кількість виборців при висуненні кандидата і т. д. У той час, констатують вчені, якщо керівник підприємства, колгоспу хотів зірвати передвиборне зібрання, то він разом з секретарем парткому КПУ могли це зробити доволі просто. Тому, вказують дослідники, демократично орієнтованих депутатів у парламент пройшло небагато і в ньому домінували члени КПРС [10].

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР нового скликання вперше почала працювати як постійний парламент. Перша сесія тривала понад два місяці, а не два-три дні, як раніше, коли функції Верховної Ради носили декоративний характер. Під час роботи сформувалося два блоки депутатів – парламентська більшість і опозиція, яка оформилась у блок під назвою Народна рада [7].

Головою Верховної Ради УРСР було обрано першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, що значно посилило позиції більшості. Його першим заступником був І. Плющ – голова Київського облвиконкому, який п'ять років обіймав цю посаду у ВР минулого скликання. Ще одним заступником В. Івашка став В. Гриньов – самостійний політик загальнодемократичного крила опозиції, який не відмовився від балотування, незважаючи на рішення Народної Ради, мотивуючи свої дії необхідністю опозиції брати участь у конструктивній діяльності [11].

До Народної ради увійшли 125 депутатів, які представляли регіональні депутатські групи 21 області та Києва, однак у ньому переважали депутати від західних областей [7]. Також до неї увійшли парламентські групи: “Відродження”, “Вільні демократи”, “За права людини”, “Незалежність” [11] і на автономних засадах приєдналась група комуністів – Демократична платформа КПУ [7], яка сформувалась в лютому 1990 р. [7] і основною метою якої була “демократизація КПУ зсередини” – відмінна від демократичного централізму, перетворення КПУ на парламентську партію [8]. Вона складалася із числа комуністів середньої ланки ієрархії та частини партійної інтелігенції, які вбачали в ній гарант самореалізації, або самозбереження, особливо в регіонах із посиленою активністю новоствореної опозиції. “Демплатформа” набрала суспільної ваги як внутрішньопартійна реформаторська опозиція заідеологізованим партійним функціонерам, хоча, як зазначає кандидат політичних наук Л. Мандзій, такий імідж створювався радше завдяки мітингам та ЗМІ, ніж реальним справам [4].

За професійним походженням склад ВР нового скликання виглядав наступним чином: дві третини членів Народної ради склали представники інтелігенції, серед яких переважали діячі культури, освіти і журналісти; комуністична більшість станом на травень 1990 р. фактично на три чверті складалась з партійно-державної номенклатури, частка науковців становила – 8,1 %, робітників – 4,5 %, вчителів – 1 %, інших (інженерів, журналістів, письменників, лікарів тощо) – 12,6 % [11]. Звідси, на наш погляд, можна стверджувати, що основна частка депутатів від Народної Ради, згідно з концепцією російського дослідника Ю. Коргунюка, належала до класу інтелігенції (використано термін “першоджерела”), якому, на думку вченого, притаманний ідеократизм, тобто готовність боротися не за конкретні інтереси, а за абстрактну ідею. А переважна частина комуністичної більшості уособлювала чиновницький “клас” якому, з точки зору Ю. Коргунюка, притаманна аполітичність. Вчений зазначає, що в разі потреби у процесі публічної діяльності формувати власні ідеологічні переконання, даний тип політиків виявляє гнучкість, підлаштовуючись під запити виборців [12].

Слід зазначити, що новообрані парламентарі не мали достатньої підготовки для зайняття політичною діяльністю в умовах транзитного суспільства. Низький рівень політичного професіоналізму депутатів, на наш погляд, визначальною мірою зумовлювався тривалим періодом панування тоталітарно-авторитарної системи імперського зразка в межах якої: розвиток суспільних наук обмежувався рамками комуністичної доктрини, в результаті чого суспільно-політичні знання набували фрагментарного і викривленого характеру, причому гуманітарна еліта, в порівнянні з господарською, володіла меншими можливостями просування до законодавчих органів влади, що, на думку українського дослідника В. Фесенка, було обумовлено: “Структурою радянської економічної системи, особливостями її взаємодії з політичною системою ... і структурою системи освіти” [13]. Вчений зазначає, що рекрутаційна перевага господарської еліти, певним чином, була зумовлена й сформованим у радянську епоху менталітетом виборців, які більше довіряли не чистим політикам, а господарникам [13]; політична влада була монополізована вузьким колом осіб, рядові депутати республіканського і союзного рівня представництва були усунуті від законопроектної діяльності, а у вищого керівництва республік була відібрана можливість самостійного прийняття вагомих політичних рішень, що призвело до відсутності досвіду професійної політичної діяльності у представників вищого ешелону республіканських органів державної влади.

Сукупність, зазначених ментальних характеристик депутатів більшості та опозиції із загальною політичною непрофесійністю депутатського корпусу призвела до його неспроможності здійснювати повноцінне правління республікою в перехідний для неї період.

І демократична меншість, і комуністична більшість не мали ясного концептуального бачення розбудови державності в УРСР. Більшість членів Народної ради були налаштовані на здобуття самостійності, однак для державотворчої діяльності не володіли достатнім багажем суспільно-гуманітарних знань, необхідним рівнем управлінського досвіду і консенсусної єдності. Більшість не була зацікавлена в руйнації ССРСР, але внаслідок розгубленості, через відсутність досвіду прийняття самостійних політичних рішень, та постійного очікування вказівок з Москви не могла виробити стратегії подальшого розвитку республіки.

Значний вплив на формування української політичної еліти справила Декларація про державний суверенітет Російської Федерації прийнята Верховною Радою Російської Федерації 12 червня 1990 р. [7]. Вона поклала початок процесу відмежування української політичної еліти від еліти метрополії. Декларація прийнята в період занепаду то-

талітаризму, втрати ідеологічної монолітності комуністичної влади, національного підйому широких мас населення та їх організаційної структуризації у вигляді Народного Руху, легалізація політичної опозиції та її рекрутація до парламенту республіки, неспроможності центру подолати економічний спад, здетонувала процес державної суверенізації.

28 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР почала розгляд питання про державний суверенітет України [7], слід зазначити, що на цей момент процес відмежування еліт вже набрав значних обертів. Про це, зокрема, свідчить подія, яка відбулася через кілька днів після початку розгляду даного питання. У Москві відкрився XXVIII з'їзд КПРС. Група з 63 українських народних депутатів, які були делегатами з'їзду, виїхала до столиці СРСР. 5 липня від імені парламентської опозиції В. Чорновіл запропонував негайно відкликати їх для участі у розгляді найбільш доленосного для України питання [7]. Автори підручника Новітня історія України (1900-2000) зазначають, що пропозиція була настільки природною, що її змушена була схвалити більшість членів парламенту. “Підкоряючись цьому рішення, відмічають автори книги, основна частина делегатів з'їзду КПРС повернулася до Києва” [7].

Додаткового імпульсу відокремленню української політичної еліти від еліти метрополії надала відставка 11 липня 1990 р. Голови Верховної Ради УРСР В. Івашка [7], який на той час був єдиною особою у керівництві ВР, яка мала зв'язки з союзними владними структурами [13].

16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР була прийнята Декларація про державний суверенітет [7], яка закріпила процес автономізації вітчизняної політичної еліти.

18 липня 1990 р. 239 голосами [7] комуністичної більшості на посаду голови ВР було обрано другого секретаря ЦК Компартії України Л. Кравчука. Дане голосування чітко окреслило межі парламентської більшості члени якої сформували блок “За суверенну Радянську Україну”, який дістав назву “група 239”. Як зазначає кандидат політичних наук Л. Мандзій, ця група була доволі строкатою, до неї входили “прагматики” і “догматики”, прихильники і супротивники ведення діалогу з опозицією, особи, по різному налаштовані до проблем розвитку державного суверенітету. Лідером депутатської більшості яка “робила політику” до серпня 1991 р. поступово став О. Мороз – секретар Комісії Верховної Ради з питань агропромислового комплексу [4].

В умовах наростання суспільно-політичних змін, які призводили до дедалі більшого послаблення позицій КПУ і впливу союзного центру на стан справ у республіці, восени 1990 р. у Компартії України

сформувалася два крила – “ортодоксальне” на чолі з С. Гуренко і “націонал-комуністичне” лідером якого став Л. Кравчук [11].

На нашу думку, ідеологічна мімікрія більшості номенклатурного апарату КПУ була зумовлена його пристосувальницьким ставленням до радянської ідеології і прагненням зберегти своє суспільне становище в республіці за нових умов. Подібної точки зору притримується Л. Мандзій, яка пише: “Для цих “прагматиків” ідея суверенітету, державного статусу України, з одного боку, стала гарантією утримання влади, а з іншого стала ідейно-політичним шляхом із партійного та номенклатурного минулого у незаідеологізоване та часто знову номенклатурне майбутнє” [4].

Після проголошення Акту про незалежність України 24 серпня 1991 р. 26 серпня ВР був прийнятий Указ “Про тимчасове припинення діяльності КПУ”, а 30 серпня Указ “Про заборону діяльності КПУ” [7]. Таким чином, комуністична номенклатура витіснила з лав правлячого класу консервативно налаштовану частину свого складу, продемонструвавши цим перехід на нову ідеологічну платформу, що залишало їй шанс на утримання влади в умовах державної незалежності.

У цей час проявилась нездатність опозиції перебрати на себе державну владу. Що було зумовлено, як вже зазначалося, відсутністю в неї досвіду суспільного управління, мінімально-необхідної бази суспільно-гуманітарних знань і консенсусної єдності. Таким чином, здійснювати державне управління була спроможна лише посткомуністична більшість, однак для цього їй не вистачало націонал-демократичної легітимності.

Неможливість опозиції зайняти місце правлячого класу і нестача націонал-демократичної легітимності у посткомуністичної більшості спонукали дві сторони до співробітництва, ідеологічною основою якого виступила ідея державного будівництва.

Налагодження необхідної співпраці на рівні виконавчих структур влади між прагматично налаштованою номенклатурою і більшою частиною опозиції, мало неоднозначні наслідки для подальшого розвитку держави загалом, і її політичної еліти зокрема. З одного боку, воно забезпечило стабільність політичної системи молодій країні, з іншого відсунуло опозицію на узбіччя політичного життя, перетворило її з контреліти в другу страту правлячого класу, в результаті чого у державі зникла опозиція здатна контролювати правлячу еліту.

У вітчизняній політичній науці посткомуністична більшість, яка ствердилася у владі восени 1991 р., дістала назву “партія влади”. Під якою, як вказують Е. Вільсон і В. Якушик, розуміється політичний блок, який складається з представників прагматично зорієнтованих і

деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, засобів масової інформації, керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства [14]. В. Полохало зазначає, що це була не формальна, латентна, однак реально існуюча політична коаліція, об'єднана спільними інтересами [15]. Л. Мандзій вказує на те, що їй була властива політична та економічна консервативність, схильність до авторитаризму, високий ступінь групової поруки та кланова згуртованість [4]. На словах, зазначає дослідниця, вона виступала за державну незалежність, демократію, багатопартійність, ринкову економіку, але реалізовувала ці принципи до міри, яка не заважала їй утримувати владу і власність [4]. Вчена відмічає, що стихійно “партія влади” в Україні почала проявляти себе ще з 1990 р. Автори підручника Новітня історія України (1900-2000) вказують на те, що окремі представники цієї спільноти мали певні “націоналістичні” переконання, але в цілому, зазначають вчені, це “самостійництво” носило не національний, або державницький, а кланово-корпоративний характер [7]. “Партія влади”, констатують дослідники, виконувала як програму націонал-демократів у тій її частині, яка збігалася з її власними інтересами, так і програму комуністичну: захист радянської влади (під час існування СРСР), підтримку колгоспно-радгоспної системи, збереження “загальнонародної” власності тощо (до і після проголошення незалежності) [7]. Таким чином, зазначають учені, вона забезпечувала досить широкий вплив на різні суспільні прошарки і деякий час виступала консолідуючою силою українського суспільства [7]. Однак у тривалій перспективі, відмічають дослідники, така стратегія закріплювала орієнтацію на взаємовиключні цінності і була спрямована на виживання, а не на творення нового устрою [7].

“Партія влади” активно підтримала кандидатуру Л. Кравчука на посаду Президента України, а після його обрання 1 грудня 1991 р., в умовах тимчасової відносної стабільності в українському суспільстві, зінтегрувалася навколо особи Президента, продекларувавши підтримку ідеї незалежності України та сильної президентської влади в ній [15].

Таким чином, у результаті зазначених суспільно-політичних процесів періоду перебудови до влади прийшла політична еліта, що становила за визначенням доктора філософських наук Д. Видріна і доктора історичних наук Д. Табачника: “конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів” [16]. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професіонального і життєвого досвіду якого, на думку вчених, не до-

зволюють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти [16].

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 1299 / Доповідна записка “Про пропозиції та прохання, висловлені на Пленумі ЦК Компартії України 3 грудня 1985” від 17 грудня 1985 р. – арк. 67.
2. Ольшанский Д.В. Неформалы: Групповой портрет в интерьере. – М., 1990. – С. 5.
3. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44-45, 50-53, 55-56.
4. Мандзій Л. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення. Авт. реф. канд. дисертації.
5. Литвин В. Солодка ноша чи гіркий хрест? // Віче. – 1993. – № 9. С. 154.
6. Філенко В., Стецьків Т., Чорновіл Т. Яку Україну ми отримали // Дзеркало тижня. – 2001. – 23 серпня.
7. Новітня історія України (1900-2000 рр.) / Слісаренко А.Г., Гусев В.І., Литвин В.М. – К.: “Вища школа”, 2002. – С. 546-547, 551, 556-557, 560-562, 572, 587.
8. Історія України. Посібник / За ред. Темка Г.Д. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – С. 402, 405.
9. Історія України. Навчальний посібник. О. Бойко. – К.: “Академвидав”, 2005. – С. 567.
10. Михаль-ченко М., Андрущенко В., Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. – К.: Украинский Центр духовной культуры, 1996. – С. 226.
11. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.) Навчальний посібник Бойко О.Д. – К.: “Кондор”, 2004. – С. 148-149.
12. Коргунюк Ю. Политическая элита современной России с точки зрения социального представительства // ПОЛИС. – 2001. – № 1. С. 35-36.
13. Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // ПОЛИС. – 1995. – № 6. С. 89-90.
14. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 164.
15. Полохало В. Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку // Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 13.
16. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. – К.: “Либідь”, 1995 р. – С. 24-25.